ISSN: 2584-0509

ਇਤਿ ਕਥਾ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ

ਪ੍ਰੋ. (ਡਾ.) ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
sec.sarbjit@gmail.com

ਆਧੁਨਿਕ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਨ ਜਗਤ ਦੀ ਜਾਈ ਪਛਾਣੀ ਅਤੇ ਰੂੜ੍ਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਇਕਾਈ ਮੰਨ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕੋ ਧਾਰਾ ਤੇ ਇਕੋ ਪ੍ਰਵਾਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਕੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਖਿੱਚ-ਧੂਹ ਕਰਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਕੋ ਰੰਗਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਬਸਤੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਡੀ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਗ਼ਲਈ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਚੁਣੌਤੀ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਸਿੱਖ-ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਦੌਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। 1849 ਵਿਚ ਬਸਤੀਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਉੱਪਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਮੰਤੀ ਰਾਜ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਬਣਨ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਗੁਣਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਬਣਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਮਝਕਾਰੀ ਅਧੂਰੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੋਵੇਗੀ।

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ, ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਹੁੰਗਾਰੇ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਸੰਕੇਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਿਆਸਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਜ਼ਾਰਾ ਲਹਿਰ, ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਵਰਗਾ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਤਿਹੁੰਗਾਰਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ

ਵਾਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਕੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦੇ ਨਾਵਲ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਤਾਂ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਸਾਮੰਤੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਹਨ। ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਜੁੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ' ਅਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਅੱਧ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ' ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਉਦੈ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੇ ਨੈਤਿਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸ. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝਕਾਰੀ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅਹਿੰਸਾਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬਸਤੀਵਾਦ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਵਾਹਕ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜਾਂਗਲੀ ਸਭਿਅਤਾ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸਭਿਅਕ ਬਣਾਉਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਹੀ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੀ ਸਾਡੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸ਼ੁੱਧ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਸਾਮੰਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਜੱਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਸਮੇਤ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਮੰਤੀ ਬਣਤਰ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਬਦਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਸਾਮੰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ਤੰਤਰੀ ਤਰਜ਼ ਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ

ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਅਤੇ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਸਾਮੰਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਮਿੱਸੇ ਭਾਵ-ਬੋਧ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਰਿਆਸਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। 'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੂੜ੍ਹ ਸਾਮੰਤਵਾਦ 'ਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਅਜੋਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਸਮਾਜੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਸੂਖ਼ਮ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸਹੀ ਸਮਝਕਾਰੀ ਲਈ ਰਿਆਸਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਮੰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਿਆਸਤੀ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ ਜਦ ਮੁਟਿਆਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਗੁਰਗੇ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਅੱਖ ਟਿਕਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜੇ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੋਂ ਪਰਤ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਠਾਹਰ ਸਲਮਾ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜਾ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਹੀ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹਵੇਲੀ ਅਤੇ ਸੱਠ ਏਕੜ ਬੀੜ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਘਰ ਪਰਤਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਾਜੀ ਨੈਤਿਕ-ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੇ ਬੋਝ ਹੇਠ ਦਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਸ ਅਣਹੋਣੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨ ਲਈ ਲਾਚਾਰ ਹੈ। ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਲਾ ਜਗਰੂਪ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਪਲਟਾ ਸਮਝਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੋਂ ਕੁੰਦਨ ਕਲਾਲ, ਸੈਣੀਆਂ ਦੇ ਟੱਬਰ ਅਤੇ ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚੋਂ ਕਾਮੇ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਬੀੜ ਨੂੰ ਵਾਹੁਣ-ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਸਲਮਾ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਆਣ ਟਿਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੀੜ ਨੂੰ ਵੱਢ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਵਾਹੀਯੋਗ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਧੀ ਦਾ ਝੋਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਹੱਥ ਆਈ ਜ਼ਮੀਨ ਉਸ ਅੰਦਰ ਸਰਦਾਰੀ ਦੀ ਸਾਮੰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ 'ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਪਦਵੀ' ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਚਿੰਤ ਕੁਰ 'ਬੀਬੀ ਜੀ' ਬਣਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਾ ਬਦਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਇਸ ਬਦਲਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਉਸ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚਾ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਰਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਹਾਰ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ

ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਮਰਿਯਾਦਾ, ਸਦਾਚਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।

ਇਤਿ ਕਥਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਉਦੈ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਡਿਓਢੀਦਾਰ ਬਖਤਾਵਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ ਦੇ ਆਏ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉਪਰੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਖਤਾਵਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ ਗੁਰ ਕੌਰ ਵੀ ਆਪ ਅਵੈਧ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਗੁਰ ਕੌਰ ਦਾ ਚਾਚਾ, ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰ ਕੌਰ ਅਤੇ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਗੁਰ ਕੌਰ ਸਾਮੰਤੀ ਰਹਿਤਲ ਵਿਚ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਸਧਾਰਨ ਅਤੇ ਅੱਤ ਗਰੀਬੀ ਵਿਚੋਂ ਜੰਮਿਆ ਪਲਿਆ ਹੈ। ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਪਿਓ ਸਰਦਾਰੀ ਦੇ ਗੁਰ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰ ਕੌਰ ਆਈ ਹੀ ਸਾਮੰਤੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਗੁਰ ਕੌਰ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਪੰਜਾਬਣ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਸਾਮੰਤੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰੀ ਵਾਲੇ ਐਬ ਹਨ। ਇਹ ਐਬ ਉਸਦੇ ਜਾਤੀ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਹਾਰ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਸਾਮੰਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਬੀੜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਪਰ ਵੀ ਅੱਖ ਟਿਕਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਾਅਦ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੌਣੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਸਾਰ ਸਰਦਾਰਨੀ ਗੁਰ ਕੌਰ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਗੁਰ ਕੌਰ ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵੱਸ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਰੋਡੀ ਜੀਪ 'ਚੋਂ ਨੰਗੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜੀਪ 'ਚੋਂ ਉੱਤਰਕੇ ਉਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕੰਮ 'ਚ ਉਹ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਹੈ। ਉਹ ਪਰੰਪਰਕ ਰਸਮਾਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਅਤੇ ਮੂੰਹ-ਫੱਟ ਹੈ। ਡੋਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਨੰਗੇ ਮੂੰਹ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਰੀਕੇ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਮੂੰਹ ਦੇਖਕੇ ਸ਼ਗਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਬਹੂ ਨੇ ਤਾਂ ਘੁੰਡ ਕੱਢਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਤਾਂ ਉਹ ਝੱਟ ਮੂੰਹ ਕੱਜਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲਦੀ ਹੈ, "ਲਓ ਕੱਢ ਲਿਆ ਘੁੰਡ, ਕਰੋ ਕੀ ਕਰਨਾ।" ਉਸ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰ ਕੌਰ ਇਸ ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਬਣਨ ਲਈ ਹਰ ਉਹ ਗ਼ੈਰ-ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਮਰਿਯਾਦਿਤ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਮੰਤੀ ਪੁਰਸ਼ਤੰਤਰੀ ਸੱਤਾ, ਹਉਮੈਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਬਖਤਾਵਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪਤਨੀ 'ਚੋਂ ਇਕੋ ਇਕ ਜੰਮੀ ਔਲਾਦ ਗੁਰ ਕੌਰ ਜਿਹੜੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਮੰਤੀ ਵਹਿਬਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਅਵੈਧ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਦਾਰੂ ਪੀਣਾ ਗੁਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨ ਔਰਤ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਮੰਤੀ ਔਰਤ ਵਜੋਂ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਚਾਚਾ ਕੰਤਵੀਰ ਜੋ ਕੋਤਵਾਲ ਹੈ, ਇਕ ਨੰਬਰ ਦਾ ਨੈਸਰਬਾਜ਼, ਤੱਤੇ ਜਿਸਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ, ਅੱਯਾਸ਼ ਜਿਹੜਾ ਬਖਤਾਵਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੜੱਪਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰ ਕੌਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰਕੇ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰ ਕੌਰ ਦਾ ਇਕ ਭਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਖਤਾਵਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਹਾੜੀ ਦੋਸਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਤਬੰਨਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਵਹਿਬਤਾਂ ਕਰਕੇ ਬਖਤਾਵਰ ਸਿੰਘ ਤਪਦਿਕ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਜਿਸ਼ੀ, ਕਾਮੀ, ਸ਼ਰਾਬਨੋਸ਼ੀ ਆਦਿਕ ਸਾਮੰਤੀ ਵਹਿਬਤਾਂ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਗੁਰੋ ਸਾਮੰਤੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਹੈਂਕੜ, ਦਾਬੇ ਹੇਠ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਰਾਠ ਤੀਵੀਂ ਬਣਨ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨੂੰਹ ਬਣਕੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਮਾਯੂਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਵੇਲੀ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚੋਂ ਸਰਦਾਰੀ ਗਾਇਬ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, "ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿਆਂਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਕੀ ਕਰਾਂਗੀ।" ਤਾਂ ਉਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਸੰਕਟ ਦੋ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿਹਾਰ ਸਾਮੰਤੀ ਰੋਅਬ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ, ਦਾਬਾ, ਸਰਦਾਰੀ ਸਾਮੰਤੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਭਵਯ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੋ ਨੂੰ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੋ ਦਾ ਰੂਪ ਸਾਮੰਤੀ ਸਰਦਾਰ ਵਾਲਾ ਉਦੈ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੋ ਹੈ ਤਾਂ ਔਰਤ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਹਾਰ ਸਾਮੰਤੀ ਸਰਦਾਰ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਘਰ ਦੀ ਹਰ ਪਰੰਪਰਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਘਰ 'ਚ ਲਾਂਗਰੀ ਬਦਲਣਾ, ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਰੰਗ ਰੋਗਨ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਸ਼ਿਕਾਰੀ

ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਨਵਿਆਉਣਾ, ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਸ਼ਰਾਬਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ, ਕੁੰਦਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਖੇਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਕਮਾਨ ਲੈਣਾ ਆਦਿਕ ਸਭ ਕੰਮਾਂ ਨੇ ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਦਿੱਖ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਚਿੰਤ ਕੁਰ ਜੋ ਚੁੱਲ੍ਹੇ-ਚੌਂਕੇ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਨੂੰ ਵਰਜਦਿਆਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ, "ਸਰਦਾਰਨੀ ਹੈਂ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰਨੀ ਬਣਕੇ ਰਹਿ।" ਉਸ ਸਾਮੰਤੀ ਸੋਚ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਹੈ ਜੋ ਰਿਆਸਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀਵਨ ਰਹਿਤਲ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਹੈ। ਗੁਰੋ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮਹਿਬੂਬ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਰੱਖਣਾ ਸਾਮੰਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰ ਲੱਛਣ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਰਿਆਸਤੀ ਸਾਮੰਤ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ।

ਗੁਰੋ ਹਰ ਔਕੜ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰ ਰੂਪ 'ਚ ਮਿੱਧ-ਮਸਲ ਕੇ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਸਾਮੰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚਿਹਨਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਨਾਰੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਮਰਦਾਵੇਂ ਵਿਹਾਰ ਵਾਲੀ ਸਾਮੰਤ ਬਣਨ ਦੀ ਚਾਹਨਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸਾਮੰਤੀ ਬਣਤਰ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਅਲਾਮਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਸ਼ਿੰਦੇ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ਤਵ (Masculinity) ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਪੁਰਸ਼ਤਵ ਲਿੰਗਕਤਾ ਉਲੰਘ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਇਆ ਮਰਦ ਜਾਂ ਔਰਤ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੁਰਸ਼ਤਵ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਿੱਖ ਨੂੰ ਬਦਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੁਰਸ਼ਤਵ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਇਆ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਦੇਖ ਪੁੱਤ, ਰਾਜ ਜੁੱਤੀ ਦਾ, ਪੈਸਾ ਮੁੱਠੀ ਦਾ । ਪੂਰੇ ਵੱਗ ਨੂੰ ਹਿੱਕਣ ਲਈ ਇਕ ਪਾਲੀ। ਸੌ ਭੇਡਾਂ ਇਕ ਆਜੜੀ।" ਸਰਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਪੁਰਸ਼ਤਵ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਰਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਔਰਤ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਲਿੰਗਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਔਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਸੋਚ, ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਪੁਰਸ਼ਤਵ ਵਾਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਦਾ 'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪੁਰਸ਼ਤਵੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨਾਲ ਲਰਜ਼ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਕੇ ਰਿਆਸਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਤਾ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਹੈ।

ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ, ਗੁਰ ਕੌਰ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਘਟਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਓਪਰੀਆਂ ਨਹੀਂ

ਯਥਾਰਥਕ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਚਿੰਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ, ਵੀਰੂ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਖਦਾਨ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਉਤਾਰਨਾ, ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਦਾ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਮਰਦਾਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ਤਵ ਦੀ ਉੱਘੜਵੀਂ ਮਿਸਾਲ ਹਨ। ਪੁਰਸ਼ਤਵੀ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਸਰਬਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੋਣ ਦੀ, ਰਹਿਣ ਦੀ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਲਈ ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ-ਸਰਹੱਦਾਂ, ਨੈਤਿਕ-ਅਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰ ਕੌਰ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਲ ਨਜ਼ੂਮੀ ਦੇ ਦੱਸਣ ਬਾਅਦ ਗਰੀਬ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਧੀ ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋਈ ਮੰਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੋਂ ਹਵੇਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਨਾਲ ਹੋਏ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਸ਼ੰਗਾਰੂ ਦੇ ਸੁੱਚੇ ਨਾਲ ਬੰਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬੰਨਣ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਮੀਨ-ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ਤਵੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦੀ ਪੈਂਠ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। "ਬਾਹਰਲੇ ਵਾੜੇ ਦਾ ਅੱਧ। ਪੱਕੀ ਕੋਠੜੀ। ਵਿਰਕਾਂ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਵੀਹ ਕਨਾਲਾਂ ਜ਼ਮੀਨ, ਗਹਿਣਿਆਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ, ਤੇਰੇ ਸੁੱਚੇ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਈ।"

ਸਾਮੰਤੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਸਿਰਜਿਆ ਪੁਰਸ਼ਤਵੀ ਅਵਚੇਤਨ ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਦੇ 'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਬਣਕੇ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੋ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਤਾ-ਉਮਰ ਉਸ ਪੁਰਸ਼ਤਵੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਜੱਦ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿੱਕਲਦੀ। ਉਹ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਅਵਚੇਤਨ ਕਾਰਨ ਸਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ਤਵੀ ਅਵਚੇਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਚਾਹਨਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਪਿੰਡ 'ਚ ਸਰਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਲਾਲ ਜੀ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖਕੇ ਵੀ ਇਸ ਸਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਗੁਰੋ ਤਾਂ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਸਾਮੰਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸੇ ਪੁਰਸ਼ਤਵੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਕਲਿਆਣੀ, ਨੰਜਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦਾ ਵਿਹਾਰ ਇਸ ਪੁਰਸ਼ਤਵੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ। ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੰਘਣਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪੁਰਸ਼ਤਵੀ ਅਵਚੇਤਨ, ਸਾਮੰਤੀ ਸਰਦਾਰੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜੋੜ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੇ ਸਾਡੇ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਤੁਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮੰਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ

ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਮੰਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ 'ਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜਕੜਿਆ ਮਨੁੱਖ ਸਾਮੰਤੀ ਅਲਾਮਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਮੁੱਚੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਠੱਠੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਠੱਰਾ ਪੀਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਮਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉੱਚ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ, ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸਾਮੰਤੀ ਸਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਆਂਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਮੰਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਵਾਲੀ ਵਿਹਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲਾਲ ਜੀ ਵਰਗਾ ਬੰਦਾ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾਮੰਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਗੁਰ ਕੌਰ ਅਤੇ ਭਰਾ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਪ੍ਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਆਪਣਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਵਾਜ਼ਨ ਖੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਹੈਰੀ ਦੇ ਪੌਲੀ ਹਾਊਸ ਵੇਲੇ ਪਿੰਡ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦਲਿਤ ਤੋਤੀ ਦੇ ਤਿਮੰਜ਼ਲੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਲਕਵੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਕਵਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਾਨਸਿਕ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਗੜੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਚ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸੀਏ ਤੋਤੀ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹ ਵੀ ਕੱਢਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੋਲੀ ਵੀ ਦਾਗਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

—2—

'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਅਹਿਮ ਪਾਸਾਰ ਰਿਆਸਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਖਰੀਦ ਕੇ ਘਰ ਵਸਾਉਣ ਦੇ ਥੀਮ ਉੱਪਰ ਰਚਿਆ ਸਾਹਿਤ ਤਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਨਿੱਠ ਕੇ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੱਟ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਬਸਤੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੜੱਪਣ ਬਾਅਦ ਬਸਤੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਤੋੜ ਕੇ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਨੂੰ ਠੱਲਣ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਰਾਂ ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਰਿਆਸਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ

ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸੋਸ਼ਣ ਨਿਆਂਇਕ (Legitimate) ਬਣ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਟੁੱਟਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋਏ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਸਲਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਾਮੁਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਕਾਮੁਕ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ/ਮੁੱਲ ਦੀ ਔਰਤ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼-ਦੁਆਰ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਇਕ ਸਹਿਜ ਵਰਤਾਰਾ ਬਣ ਗਿਆ।

'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਸਰਵਣ ਵਰਗਾ ਘੱਟ ਜ਼ਮੀਨਾ ਜੱਟ ਨੰਜੇ ਦੀ ਮਿੰਨਤ ਤਰਲਾ ਕਰਕੇ ਕਲਿਆਣੀ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੰਜਾ ਕਲਿਆਣੀ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਬਦਲੇ ਇਕ ਕਿੱਲਾ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਿਆਣੀ ਮਨੋਂ-ਚਿੱਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਨੰਜੇ ਨਾਲ ਘੁਲੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਨੰਜਾ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਸਰਵਣ ਨੂੰ ਸੌਂਪਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਲਾ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਨੰਜਾ ਕਲਿਆਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਦੇਖੋ, ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਮੇਂ ਸਭ ਜ਼ਮੀਨ ਔਰ ਪੈਸੇ ਕਾ ਖੇਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਸੋ, ਤੁਮਾਰ੍ਹੀ ਠਕੁਰਾਇਨ ਔਰ ਸਤੀਸ਼ ਬਾਬੂ ਕੇ ਪਾਸ ਕਿਆ ਹੈ? ਪੈਸਾ ਹੀ ਨਾ। ਅਗਰ ਤੁਮਾਰ੍ਹੇ ਪਾਸ ਹੋ ਤੋ?" ਕਲਿਆਣੀ ਆਪਣੀ ਅਗਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਕਸਦ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣਾ ਮਿੱਥ ਕੇ ਠਕੁਰਾਇਨ ਬਣਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸ਼ਤਰੰਜੀ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਣ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਵਣ ਦੇ ਪੁੱਤ ਜ਼ੋਰੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪੈਂਠ ਬਣਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨੰਜਾ ਕਲਿਆਣੀ ਨੂੰ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, "ਤੋ ਸੁਨ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੇਰੀ ਮੁੱਠੀ ਮੇਂ ਜ਼ਮੀਨ ਔਰ ਪੈਸਾ ਹੂਆ। ਮਾਨੇ ਤੁਮ ਠਕੁਰਾਇਨ। ਪੈਸਾ ਔਰ ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲੇਗੀ। ਥੋੜਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੇ। ਰਾਸਤਾ ਮੈਂ ਬਤਾਊਂਗਾ। ਚਲੋਗੀ ਤੁਮ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਨਹੀਂ। ਬਰਸ ਦੋ ਬਰਸ। ਏਕ ਬਾਤ ਔਰ। ਅੱਛਾ ਬੁਰਾ ਭੂਲਨਾ ਪੜੇਗਾ। ਇਸ ਕੇ ਬੀ ਆਗੇ, ਕਿਸੀ ਕੀ ਲਾਸ਼ ਕੋ ਰੌਂਦ ਕਰ ਜਾਨਾ ਪੜ ਸਕਤਾ ਹੈ। ਜਾ ਪਾਓਗੀ।" ਜ਼ਮੀਨ, ਪੈਸਾ, ਠਕੁਰਾਇਨ, ਅੱਛਾ-ਬੁਰਾ ਭੁੱਲਣਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਰੌਂਦ ਦੇਣਾ ਸਭ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਵਾਲੇ ਸਾਮੰਤੀ

ਸਮਾਜ ਦੇ ਚਿਹਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਸਾਮੰਤੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਕਲਿਆਣੀ ਸਰਵਣ ਨਾਲ ਜਿੱਦ ਕਰਕੇ ਪਰੰਪਰਕ ਖੇਤੀ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਸਬਜ਼ੀ ਦੀ ਖੇਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਖੇਤੀ ਉਪਜ ਸਿਰਫ਼ ਸਵੈ ਲਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਮੰਡੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਉਪਜ ਸਾਮੰਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਮਸਲੇ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਗੋਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਿਊਣ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਮੰਤੀ ਬਣਤਰ ਤੋਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਬਣਤਰ 'ਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਖੇਤੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੀ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਸਾਮੰਤੀ ਖੇਤੀ ਉਪਜ ਮੰਡੀ 'ਚ ਜਿਣਸ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇਗੀ ਤਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇਗਾ। ਕਲਿਆਣੀ ਦਾ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਚਿਹਨ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਕਿੱਲਿਆਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਲਈ ਸਰਵਣ ਨੰਜੇ ਨੂੰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਿਆਣੀ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੇਤ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜ਼ਮੀਨ ਪੱਟ ਕੇ ਥੱਲਾ ਲਿੱਪਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਰੇਤ, ਮੀਂਗਣਾ, ਅਰੂੜੀ ਪਾ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪਰਤ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਕ ਖੇਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਵੀਂ ਵਿਧੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੈ। ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਘੱਟ ਉਜਰਤ ਉੱਪਰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਲਈ ਲਿਆਉਣਾ। ਸਬਜ਼ੀ ਦੀ ਮੰਡੀ 'ਚ ਸਬਜ਼ੀ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਨੰਜੇ ਦਾ ਫੌਜ ਦੀ ਨਿਲਾਮੀ 'ਚੋਂ ਸਸਤੀ ਜੀਪ ਖਰੀਦਣਾ, ਸਭ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਦਲ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਚਿਹਨ ਹਨ।

ਕਲਿਆਣੀ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਧੁਨ ਵਿਚ ਹਰ ਵਕਤ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੋ ਵਾਂਗ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਵੀ ਬੁਣਦੀ ਹੈ। ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਘਰੇ ਵਗਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇਣ ਬਦਲੇ ਉਸਦੀ ਸਮਾਜਕ ਪੈਂਠ ਵੀ ਬਣਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਜਿਸ਼ੀ ਬਿਰਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਜ਼ੋਰੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਹਿਜੜਾ ਬਣਾਉਣ ਜਾਂ ਗੁੰਡਾ ਬਣਾ ਦੇਣ ਤੱਕ ਵੀ ਸੋਚਦੀ ਹੈ। ਅਗੇਤੀ ਸਬਜ਼ੀ ਦੀ ਚੰਗੀ ਵੱਟਤ ਨੇ ਕਲਿਆਣੀ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੰਡੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚੂਨ ਸਬਜ਼ੀ ਵੇਚ ਕੇ ਕਲਿਆਣੀ ਵੱਧ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਦੁੱਧ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਕਾਂਖਿਆ ਨੂੰ

ਲਲਸਾਇਆ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕਲਿਆਣੀ ਦਾ ਮਾਮਾ ਬਦਰੀ ਵਧੇ ਹੋਏ ਕੰਮ ਕਾਜ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਦਰੀ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਦੇਹ ਦੇ ਕਾਮਨਾਮਈ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਬਿਹਾਰ ਵਰਗੇ ਸਾਮੰਤੀ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਜਾਤ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮੁਕ ਸੋਸ਼ਣ ਦਾ ਮਰਕਜ਼ ਬਣਾਉਣਾ ਸਹਿਜ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਬਦਰੀ, ਕਲਿਆਣੀ, ਗੋਮਤੀ ਆਦਿ ਬਿਹਾਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਲਈ ਕਾਮੁਕ ਸੰਬੰਧ ਵਧੇਰੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਾਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇਰੇ ਹਨ।

ਬਦਰੀ ਕਲਿਆਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਗੋਮਤੀ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਨੰਜੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਮਹਿਜ਼ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਰਵਣ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਵਿਆਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਾਤਲ ਉੱਪਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ, ਰੁਤਬਾ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਇਆ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਓਪਰਾ, ਅਨੇਭੜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ/ਮੁੱਲ ਦੀ ਪਰਵਾਸੀ ਔਰਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁੰਨ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਇਹ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਗੰਢਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਨੰਜਾ ਅਤੇ ਗੋਮਤੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੱਟ-ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਔਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਰਿਆਸਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਾਲੇ ਰਹਿਤਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਜ਼ਰਾ ਹੈਰਾਨਕੁਨ ਹੈ। ਨੰਜਾ ਟਰੱਕ ਡਰਾਈਵਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਕਲਿਆਣੀ ਦੀ ਦੇਹ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਗੋਮਤੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਵਸਾਉਣਾ ਮੰਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਮਸਲਾ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ

ਉਲਝਣ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਓਨਾ 'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚੋਂ ਉਦੈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਲਿਆਣੀ ਇਸ ਲਈ ਤਾਂ ਪੱਛੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨੰਜਾ ਗੋਮਤੀ ਨਾਲ ਵੰਡਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਪਰੰਤੂ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਵਿਚ ਠਕੁਰਾਇਨ ਬਣਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ, ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਲਿਆਣੀ ਦੀ ਸਬਜ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਠਕੁਰਾਇਨ ਬਣਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸਾਕਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਚਤੁਰ-ਚਲਾਕੀ ਐਨੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੋ ਦੀਆਂ ਝਿੜਕਾਂ ਵੀ ਸਹਿ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਜ਼ਰਾ ਭਰ ਵੀ ਉਭਾਸਰਦੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰੰਪਰਕ ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਟੁੱਟੀਆਂ ਚੱਪਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਦਿਖਾਵੇ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੈ। ਉਹ ਦਿਲ ਦਾ ਭੇਤ ਜ਼ੋਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਭ ਕੁਝ ਉੱਪਰ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਉੱਭਰਵਾਂ ਲੱਛਣ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਐਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਦੇਵੇ ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਰਥਹੀਣਤਾ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਜ਼ੋਰੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਚਲਾਕੀ ਭਰਿਆ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ੋਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਜ਼ੋਰੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ, ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰਨਾ, ਸਰਵਣ ਕੋਲੋਂ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਹਥਿਆਉਣਾ, ਜ਼ੋਰੇ ਨੂੰ ਪੰਚਾਇਤ ਵਿਚ ਬੁਲਾਕੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਚੋਂ ਹਿੱਸਾ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਸਭ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸੰਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਿਹਨ ਹਨ।

ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸਭ ਤੋਂ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਪਰਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਬਿਹਾਰਨ ਕਲਿਆਣੀ ਦੀ ਧੀ ਪਾਇਲ ਅਤੇ ਹਵੇਲੀ ਵਾਲੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਗੁਰੋ ਦੇ ਪੋਤੇ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ। ਇਸ ਪਰਤ ਦਾ ਇਕ ਸੰਕੇਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ, ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੇ ਪਰੰਪਰਕ ਕਦਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਤਿੜਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ, ਸਾਮੰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਲੰਘ ਰਹੀ ਹੈ। ਚੌਥਾ, ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਭੂਗੋਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਕ ਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ

ਪਰੰਪਰਕ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਖਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪਰੰਪਰਕ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਭੰਨ-ਤੋੜ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਹੜਾ ਪੂੰਜੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

—3—

ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ 'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦੇ ਜਟਿਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਜਾਤੀ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੈਨਵਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪੂਰਵਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਿਸਾਨੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ ਜਾਂ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਲੋਕਾਈ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਚਿਤਰਦਾ। ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਿਸਾਨੀ ਹਉਂ, ਸਾਮੰਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਥੁੜੇ-ਟੁੱਟੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੁੜਕੇ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਲੋਕਾਈ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਾਵਲ ਵਧੇਰੇ ਵੇਦਨ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਜਿਵੇਂ 'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦਿੱਤੂਪੁਰੇ ਨੂੰ ਟਿਕਾ ਕੇ ਸਾਮੰਤ, ਕਿਸਾਨ, ਤਰਖਾਣ, ਵਿਹੜੇ ਆਦਿ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲੀ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਰਲੇ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਰਾਜਾ ਸਲਮਾ ਹਵੇਲੀ ਅਤੇ ਸੱਠ ਏਕੜ ਦੀ ਰੱਖ (ਜੰਗਲ) ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚੋਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਰੰਪਰਕ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਹੋਰਨਾਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਠੱਠੀ (ਵਿਹੜਾ-ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀ) ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਸੀਰੀ, ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਕਿੱਤੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਮਾਲਕੀ ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵੇਚ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰ ਬਸਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੀੜਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਟ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਆਬਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਝੂੰਮਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਦੌਲਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਲੋਕ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਡੰਗ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਹਨ।

"ਧੰਮੇ ਅੱਧ ਪੀਤੀ ਬੀੜੀ ਜੁੱਤੀ ਦੇ ਪੱਬ 'ਤੇ ਮਸਲੀ ਅਤੇ ਹਰਖ ਕੇ ਕਿਹਾ। "ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਭੂਤਨੀ ਸਿਵਿਆਂ 'ਚ ਅੱਧ। ਸਾਲੇ ਕਿੱਥੋਂ ਤੁਰੇ, ਸਾਡੇ ਈ ਢਿੱਡ 'ਤੇ ਆ ਲੱਤ ਮਾਰੀ। ਮੇਰਾ ਪਿਓ ਦਿੱਤੂ ਦੇ ਅੱਧੇ ਬੋਲ 'ਤੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਆਗਿਆ। ਉਰੇ ਬੀੜ ਪੁੱਟਦਾ ਮਰ ਗਿਆ। ਮਿਲਿਆ ਕੀ ਛੁਣਛੁਣਾ। ਲੈ ਆਹ ਦੇਖ।" ਧੰਮੇ ਬਾਂਹ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ, "ਕਦੇ ਮੱਖੀ ਤਿਲਸਦੀ ਸੀ, ਅੱਜ ਖਲੇਪੜ ਲੱਥੇ ਪਏ ਸਾਲੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਤੀਮੀਆਂ ਕੁੱਟਦੇ ਐ ਬਿਹੜੇ ਆਲੇ। ਸਾਲਿਉ ਗਧਿਆਂ ਦੀ ਜੂਨ ਆਪਣਾ ਆਪ ਨਹੀਂ ਕੋਹੂਗੀ, ਹੋਰ ਛੈਣੇ ਵਜਾਉਗੀ।"

'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦੇ ਵਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕੋਹਲੂ 'ਚ ਨਪੀੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਉਸ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੁੱਟਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਲੋਕਾਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਧਰਾਤਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਅ-ਜਾਨ ਵਾਰ ਕੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਿੱਕ 'ਚੋਂ ਸੋਨਾ ਉਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੀੜਾਂ ਵੱਢਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਝੂੰਮਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਤੱਕ ਮਿਲਿਆ ਕੀ ਹੈ? ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ 'ਛੁਣਛੁਣਾ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਗਲਪੀ ਸ਼ਬਦ ਛੁਣਛੁਣਾ ਵਾਂਝੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੱਥਲ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਚਿਹਨ ਹੈ। ਰਿਆਸਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਬਣਤਰ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਛੁਣਛੁਣਾ ਹੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਇਸ ਛੇਕੇ, ਵੰਚਿਤ ਅਤੇ ਫਿਰਨੀ ਉੱਪਰ ਵਸਦੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਵੇਦਨਾ, ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਮਿਲਵੇਂ-ਜੁਲਵੇਂ ਬੋਧ 'ਚੋ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਧੰਮੇ ਦੀ ਚਮੜੀ ਤੋਂ ਮੱਖੀ ਤਿਲਕਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਖਲੇਪੜ ਲਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਖਲੇਪੜ ਹੀ ਤਾਂ ਸਾਮੰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਨਿਆਮਤ ਹੈ। ਇਉਂ ਪੰਜਾਬੀ/ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਜਮਾਤੀ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ "ਸਮੂਹੀ ਯਥਾਰਥ" ਬਣਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ।

ਨੰਜਾ ਜੋ ਹਰੀਜਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਵਿਚ ਡਰਾਈਵਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਹੁਣ ਪਰੰਪਰਕ ਕਿੱਤੇ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਹੁਨਰਮੰਦ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਬਾਹਰ ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਟਰੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੰਜੇ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਾਅਦ ਪਰੰਪਰਕ ਕਿੱਤੇ 'ਚੋਂ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਹੁਨਰਮੰਦ ਕਿੱਤੇ 'ਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਰੰਪਰਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਦਲਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।

ਸਰਵਣ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਨੰਜਾ ਹੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨੰਜੇ ਦਾ ਸਰਵਣ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਲਿਆ ਕੇ ਦੇਣ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਪਰੰਪਰਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਾਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਸਰਬਣ ਦਾ ਗਹਿਣੇ ਲਿਆ ਕਿੱਲਾ ਨੰਜੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬਦਲੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਂਦਾ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਦਲਿਤ ਤਬਕੇ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਪਰੰਪਰਕ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿੱਕਲਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਦੌਰ ਭਾਰਤ ਸਮੇਤ ਬਾਕੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਇਸ ਦੱਬੀ-ਨਰੜੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜ਼ਮੀਨੀ ਘੋਲਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵਰਗ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਵੰਚਿਤ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਨਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੱਤਰਵਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉੱਠਣ ਵਾਲੀ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਤੱਤੇ ਉਬਾਲ ਵਾਲੀ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਵਕਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੋ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਸਾਮੰਤੀ ਹਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਗਲਤਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਵਕੀਲ ਭਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। "ਮੈਂ ਕਹਿੰਨਾ! ਤੇਰੇ ਨੱਕ ਹੇਠੋਂ ਤੋਤੀ ਰਵਦਾਸੀਆ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਹੌਲਦਾਰ ਜਾ ਲੱਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਹਰੀਜਨਾਂ ਨੂੰ ਜੱਟਾਂ ਬਰਾਬਰ ਦੂਈਆਂ ਤਰੱਕੀਆਂ ਦਾ ਬਾਂਸ ਦੇ ਰਹੀ। ਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਤੋਤੀ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਲਾਲ ਜੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਜਾ ਖੜਿਆ। ਹੈ ਮਰਨ ਨੂੰ ਥਾਂ ਕੋਈ? ਦੀਦੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰੀਜਨ ਨਾ ਜਾਣ ਜਿਹੜੇ ਜੁੱਤੀ 'ਚ ਦਾਲ ਪੀਂਦੇ ਸੀ। ਹੁਣ ਬਰਾਬਰ ਖਾਂਦੇ। ਬੈਠਦੇ। ਨੌਕਰੀਆਂ ਕਰਦੇ।"

'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਇਹ ਪਾਸਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਾਅਦ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ

ਸਾਮੰਤੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਵੱਲ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ ਪਰੰਪਰਕ ਅਤੇ ਮਨੂਵਾਦੀ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਨਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਲੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੇ ਵੰਚਿਤ ਲੋਕਾਈ ਅੰਦਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਬਲ ਭਰਿਆ ਤੇ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਉਡਾਣ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ 'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਲਾਤਮਕ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਖਲੋਕੇ ਬਣ ਰਹੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੰਜੇ, ਕਲਿਆਣੀ ਅਤੇ ਸਰਵਣ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਿਚੋਂ ਸਬਜ਼ੀ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਾ ਉਥਾਨ, ਗੋਮਤੀ ਦਾ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੇ ਸਿਉਣ ਦਾ ਕੰਮ, ਬਦਲ ਰਹੇ ਪਰੰਪਰਕ ਧੰਦਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਤਾਰੇ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਅਵਚੇਤਨ 'ਚ ਗ੍ਰੱਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤੰਗ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹਿਲਾਉਂਦੇ। ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਉਦੋਂ ਹਿੱਲਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਪਾੜ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾੜ ਪਰੰਪਰਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੰਡੇ ਬੀਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਕ ਅਤੇ ਰੂੜ੍ਹ ਪਛਾਣ ਝਰੀਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਵੱਢ ਉਦੋਂ ਵੱਜਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਠੱਠੀ ਵਿਚੋਂ ਮਾਸਟਰ ਲੱਗੇ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਬੱਲੂ ਅਤੇ ਰਾਣਾ ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਚਰ ਲੱਗੀਆਂ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਚੀਮੇ ਦਿੱਤੂਪੁਰੇ ਤੱਕ ਫੈਲ ਚੁੱਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਲੋਨੀ ਕੱਟਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਪਲਾਟ ਲੈਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਉਹ ਪਲਾਟ ਦੇਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਲਟਾ ਟੇਢੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੀਮੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਹੋਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਜੱਟ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। "ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਅੰਕਲ। ਲਿਆਉ ਕੋਈ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਨੈਕਰੀ ਲੱਗਾ ਮੁੰਡਾ। ਜਿਹੜਾ ਦਾਜ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਮੰਗਣੀ ਦੀ ਅੰਗੂਠੀ ਵੀ ਨਾ ਲਵੇ। ਮੇਰੀਆਂ ਦੋ ਭੈਣਾਂ ਹੋਰ। ਮੈਂਤੋਂ ਸੋਹਣੀਆਂ। ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਕਰਾਓ ਰਿਸ਼ਤੇ। ਜੱਟਗਿਰੀ ਚੱਟਣੀ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਭਰਿਆ ਜਾਣਾ।"

ਇਹ ਬਹੁਅਰਥੀ, ਬਹੁਪਰਤੀ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਸਮਾਜੀ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ

ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਨਵੀਂ ਗਲਪ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਕ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚ ਜੱਟ ਹਉਂ ਹੈ ਪਰ ਮਿੱਧੀ-ਮਸਲੀ ਕਿਸਾਨੀ (ਸਰਵਣ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ) ਲਾਚਾਰ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਕ ਸਾਮੰਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਵਾਲੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾਜ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਹੈ ਪਰ ਮਿੱਧੀ-ਮਸਲੀ ਕਿਸਾਨੀ ਮੁੱਲ ਦੀ ਔਰਤ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੈ। ਜੱਟਗਿਰੀ (ਜੱਟਵਾਦ/ਸਾਮੰਤੀ ਅਵਚੇਤਨ) ਜਾਤੀ ਗੌਰਵ 'ਚ ਲਬਰੇਜ਼ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਿਮਨ ਧਿਰ ਬਦਲੇ ਪਰਿਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਗਾਕੇ ਪਰੰਪਰਕ ਕਿੱਤਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਯਥਾਰਥ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਰੰਪਰਕ ਸਾਮੰਤੀ ਹਉਂ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਟਕਰਾਓ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਜਾਤੀ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਧ-ਮਸਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਦੇ 'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦੀ ਚਿੰਤਨੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀਆਂ ਪੀੜੀਆਂ ਗੰਢਾਂ 'ਚ ਉੱਤਰ ਕੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੰਘਣਾ ਅਤੇ ਪੀਢਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸਵਰਨ ਜਾਤੀ ਹਉਂ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਜ਼ਖਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਸਵਰਨੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖ਼ਤਰੇ ਦੀ ਨਵੀਂ ਘੰਟੀ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਮਝਕਾਰੀ ਲਈ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਕੁਝ ਕਥਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹਾਂ:-

"ਲੈ ਬਈ ਸੁਣਦੈ ਮੈਣ੍ਹ। ਪਹਿਲਾਂ ਹਵੇਲੀ ਸਾਨੂੰ ਬੰਦੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਹੁਣ ਰਫੂਜੀ ਕੀੜੇ ਪਤੰਗੇ ਸਮਝਣ ਡਹੇ। ਜੇ ਸਾਡੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿੜ੍ਹੀ ਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਪਲਾਟ ਵੀ ਰੱਬ ਬਣ ਗਏ।"

"ਮਸਲਾ ਪਲਾਟਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਆਪਾਂ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੇ।"

"ਵਿਆਹ ਉਹਨਾਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰਾਏ। ਠੱਠੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਸੀ, ਉਹ ਠੱਠੀ 'ਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ਤਦ ਹੀ ਪਲਾਟ ਖਰੀਦਣ ਤੁਰੀਆਂ।"

"ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਤਨੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ 'ਤੇ ਅੱਖ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁੰਡੇ ਚਾਹੀਦੇ? ਸਾਡੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਜੂਨ ਕਦ ਸੁਧਰੀ?"

ਤਾਂ ਦੂਸਰੀ ਸਵਰਨ ਧਿਰ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਵੀ ਦੇਖਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ:-

"ਚੱਟ ਲੈਣ ਨੈਕਰੀ। ਪੂਰੀ ਸਦੀ ਲੱਗੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ 'ਚੋਂ ਗੋਹੇ ਦੀ ਬੋਅ ਨਿਕਲਦਿਆਂ। ਧੀ ਦੇ ਯਾਰ ਦੀਆਂ ਡਿੱਗੀਆਂ ਕਿੱਥੇ।"

"ਮੈਂ ਕੀ ਕਹਿਣਾ, ਲੈਣ-ਦੇਣ ਨੇ ਬਿਠਾਇਆ ਭੱਠਾ। ਜੀਹਦੀਆਂ ਚਾਰ ਕੁੜੀਆਂ ਉਹ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਕਰਜਾ ਲਾਹੁੰਦਾ ਮਰ ਗਿਆ ਸਾਰੀ ਉਮਰ।"

"ਹੈ ਤਾਂ ਨਮੋਸ਼ੀ। ਪਰ ਇਹ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਕੰਮੀ ਕਮੀਣ ਪੜ੍ਹ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਰਹਿ ਗਏ ਲੰਡਰ।"

ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਵਾਦ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਖਹਿਸਰਵੇਂ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਸਾਮੰਤੀ ਬਣਤਰ, ਸਮਾਜੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਿਤਰਕੀ ਦਾ ਜੋੜ ਬਣਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚੋਂ ਕਦੇ ਕੋਈ ਪਰਤ ਫਨੀਅਰ ਬਣਕੇ ਉੱਠ ਖੜੋਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕੋਈ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਸਰਵਣ ਕਲਿਆਣੀ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪਿੰਡ 'ਚ ਦੋ ਦਿਨ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰੋ ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਨੂੰ ਸੁੱਚੇ ਨਾਲ ਤੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਹਲਚਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਠੱਠੀ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਸਵਰਨੀ ਅਵਚੇਤਨ ਠੱਠੀ ਦਾ ਵਿਗਾੜ ਤਾਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਪਰੰਤੂ ਪਲਾਟ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਨਕਾਰ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾਈ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਆਪਣੀ ਉੱਤਮਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ ਆਖਰੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਹੈ।

ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸ਼ਹਿਰ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਫੈਲਾਓ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਧੇਗਾ ਪਰੰਪਰਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਖਿੰਡਾਓ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰੰਪਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਣਗੀਆਂ। ਠੱਠੀ ਵਾਲੇ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ ਵਾਪਰਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਹੋਰ ਜਟਿਲਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬਿਹਾਰਨਾਂ ਦੇ ਜੰਮੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝਣਾ ਹੈ।

ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਿਹਾਰਨ ਕਲਿਆਣੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਸਿਕੰਦਰ ਨਾਲ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੀ ਜਰਜਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੰਸਥਾਈ ਵਿਆਕਰਨ ਨੂੰ ਭੰਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਲ ਜੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈਰੀ ਕਲਿਆਣੀ ਦੇ ਖੇਤੀ ਮਾਡਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਕੇ ਖੇਤੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਮਾਡਲ ਪੌਲੀ ਸ਼ੈੱਡ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਮੰਤੀ ਮਾਡਲ ਦੇ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਖੇਤੀ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਵੇਲੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੇਤੀ ਦਾ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਨਾ ਮਾਡਲ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਪੌਲੀ ਸ਼ੈੱਡ ਖੇਤੀ ਦਾ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਵਿਕਸਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਮਾਡਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਜਿਣਸ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਵਪਾਰਕ ਫ਼ਸਲ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੇ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣ-ਵਿਗਸ ਰਹੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿਹਨਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪਰੰਪਰਕ ਸਮਾਜੀ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਵ-ਸਿਰਜਣ ਰਾਹੀਂ ਉਸਾਰ ਕੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਰਥ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲਾਲ ਜੀ ਵਰਗਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ ਜਦ ਤੋਤੀ ਰਵਿਦਾਸੀਏ ਦੀ ਕੋਠੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲਕਵੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਜਦ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੁਦੇਸਣ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਕਰਕੇ ਗੁਰੋ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਗਸ਼ੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਚਿਹਨ ਸਾਮੰਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਮਿੱਧੇ-ਮਸਲੇ ਜਾਣ ਦੇ ਚਿਹਨ ਹਨ।

—4—

'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪਾਤਰ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅੰਦਰ ਦੁਖਾਂਤ ਬੋਧ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਸਾਮੰਤੀ ਹਉਂ, ਸਾਮੰਤੀ ਜਬਰ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਬਰਬਰਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ, ਲਾਡੋ ਅਤੇ ਚਾਰੂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਗਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ

ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਡੂੰਘਿਆਂ ਅਤੇ ਸੂਖ਼ਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰ ਹਨ।

ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਮੁੰਡਾ ਹੈ। ਥੁੜਾਂ-ਘਾਟਾਂ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਸਧਾਰਨ ਬੁੱਧ-ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਸੂਝ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸੱਠ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਮੰਤੀ ਸਰਦਾਰੀ ਪਹਿਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਧਾਰਨ ਕੁੜਤੇ ਪਜਾਮੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਐਚਕਨ ਅਤੇ ਚੂੜੀਦਾਰ ਪਜਾਮਾ, ਜੰਜੀਰੀ ਵਾਲੇ ਸੋਨ-ਬਟਨ, ਪੱਗ ਬੰਨਣੀ ਅਤੇ ਰਿਸਟ ਵਾਚ ਤੋਂ ਟਾਈਮ ਦੇਖਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਖਲਾਈ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਰੱਖ ਦੇਣਾ। ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਕੇ ਬੰਨਣਾ ਅਤੇ ਪਿਸਤੌਲ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਲੱਠਮਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾਣਾ, ਚੱਕਵੇਂ ਕੱਪੜੇ, ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਤਾਅ ਆਦਿ ਸਭ ਸਰਦਾਰੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਲੱਛਣਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਦਿੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਡਿਊਢੀਏ ਬਖਤਾਵਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ ਗੁਰੋ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਵਾਲੀ ਸਰਦਾਰੀ ਬਾਹਰੀ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਉਸ ਸਾਮੰਤੀ ਹਉਂ, ਅਣਖ ਅਤੇ ਅੜਬਾਊਪਣਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੋ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਨਪੜ੍ਹ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਲਾਕ ਗੁਰੋ ਘੁੱਗੂ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੋ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਚਿੰਤ ਕੁਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਬੁਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਆਹ ਵਾਲੀ ਅੰਗੂਠੀ ਨੂੰ ਗੰਗਾ 'ਚ ਵਹਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਸਧਾਰਨ ਚਿੱਤ ਦਾ ਬੰਦਾ ਧਾਕੜ ਅਤੇ ਰਾਠ ਔਰਤ ਅੱਗੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਡੰਗਰਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੇ ਗੁੱਸਾ ਤਾਂ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੋ ਅੱਗੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਕ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਬਣਤ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਸੂਖ਼ਮ ਸੂਝ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਥੇ ਉਹ ਮਰਦ ਨੂੰ ਲਿੰਗਕ ਰੂਪ 'ਚ ਮਰਦ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਵਿਹਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਰੂਪ 'ਚ ਪੁਰਸ਼ਤਵੀ ਅਵਚੇਤਨ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਮਰਦ ਰੂਪ 'ਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੋ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਬੇਲ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਦਬੇਲ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਲਿੰਗਕ ਪਛਾਣ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਗੁਆ ਕੇ ਨਿਰਪਛਾਣ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹੱਲਿਆਂ ਵੇਲੇ (1947 ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ) ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਵਾਰਿਸ ਮਿਲੀ ਲਾਡੋ ਹੀ ਉਸਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੋ ਤਾਂਗੇ ਵਿਚ ਜੋੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਿਨ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰ ਵੀ ਅੰਦਰੋਂ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਲਾਲ ਜੀ ਅਤੇ ਵਿਜੈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੋ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਕ ਸਿੱਧੂ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਬਣਾਕੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਲਈ ਹਰ ਮੱਸਿਆ ਮਿਲਣ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭ ਕੁਝ ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤਾ ਹੀ ਪੀਣ ਲੱਗਿਆ। ਲਾਲ ਜੀ ਜਦੋਂ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਹਵੇਲੀ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਰ ਕੌਰ ਲਾਲ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਕੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਲਾਲ ਜੀ ਕੋਰਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੋ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਲ ਜੀ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਕਰਕੇ ਹਰਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਬੰਦੂਕ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਾਰੇ ਫਾਇਰ ਕੁੱਤੇ ਜੈਕ ਵਿਚ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਬਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਅਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਠ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਲਾਲ ਜੀ ਦੇ ਤਿਉ-ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਕੇ ਉੱਠਦਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅੰਦਰ ਉਸਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਮੰਤੀ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਹਉਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਦਿੱਖ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਉਹ ਘਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਾਮੰਤੀ ਬਣਤਰ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸਰਦਾਰੀ ਵਾਲੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਤਵੱਕੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੋ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਘਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿਆਂਗੀ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਧਾਰਨ ਚਿੱਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਬਣੇ ਰਹਿਣਾ ਉਸਦੇ ਬਣੇ-ਵਿਗਸੇ ਅਵਚੇਤਨ ਕਰਕੇ ਹੈ।

ਲਾਡੋ ਜੋ ਹੱਲਿਆਂ ਵੇਲੇ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਵਾਰਿਸ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਧੀਆਂ ਵਾਂਗ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਲਾਡੋ ਤੀਸਰਾ ਲਿੰਗ ਨਿੱਕਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਅੰਦਰ ਪੂਰਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲਾਲ ਜੀ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਹਵੇਲੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਜੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰ ਕੌਰ ਅੱਯਾਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਪਿੱਛੇ ਉਸਦਾ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਹਿਸ਼ੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਡੋ ਨੂੰ ਕੋਹਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ, ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਤਲਖੀ ਦੇ

ਅਹਿਸਾਸ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰ ਮੁੰਨਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੋ ਨੂੰ ਲਾਡੋ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਏ ਜਬਰ ਜਨਾਹ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਲਾਡੋ ਆਪਣੀ ਸਾਮੰਤੀ ਹਉਂ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਗੌਲਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੋ ਵੀ ਲਾਡੋ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਹਿਰਸ ਪੂਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਾਡੋ ਨੂੰ ਮਰਦਾਵਾਂ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਹਿਨਾ ਕੇ, ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁੱਛਾਂ ਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਚਿਤਵ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਦ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰਦੀ-ਦੁਲਾਰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਦੀ ਹੈ। ਲਾਡੋ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੇ ਲਾਪਤਾ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਗੁਰੋ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, "ਮਾਂ ਕੌਣ ਆਂ ਮੈਂ? ਲਾਡੋ ਜਾਂ ਸਿੱਧੂ?" ਗੁਰੋ ਦੇ ਮਾਰਨ ਉੱਪਰ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਡੋ ਆਪਣੀ ਹੋਈ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਵਿਚ ਵਿਜੈ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਚ ਸੀਖਾਂ ਦਾ ਮਸਾਲਾ ਪਾ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮੌਕਾ ਮੇਲ ਇਹ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪੋਸਟ-ਮਾਰਟਮ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਜਲਨ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਮਿਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਪਾਏ ਗਏ। ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਲਾਡੋ ਵਿਜੈ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਐਲਾਨਦੀ ਹੈ। ਲਾਲ ਜੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਏ ਜਬਰ-ਜਨਾਹ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ, ਉਹ ਸਲਵਾਰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਾਲ ਜੀ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਆਖਰ ਨੂੰ ਲਾਡੋ ਹਵੇਲੀ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਹਿਜੜਿਆਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਲਾਡੋ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਪਹਿਲੂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਮੰਤੀ ਅਤੇ ਅੱਯਾਸ਼ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲਾਡੋ ਵਰਗਾ ਤੀਸਰਾ ਲਿੰਗ ਵੀ ਕਾਮੁਕ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੰਸਾ ਐਨੀ ਭਿਆਨਕ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਕਾਮਨਾ-ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਚਾਹੇ ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਦੇਹ-ਵੇਚ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਤੀਸਰਾ ਲਿੰਗ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਅਜਿਹੀ ਕਾਮ ਬਿਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਮਿੱਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਾਡੋ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਾਮੁਕ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਗਹਿਰਾ ਮਹੱਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਲਿੰਗ ਅੰਦਰੋਂ ਉਸਦੀ ਅਜ਼ਮਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਾਮੁਕ ਹਿੰਸਾ ਪੁਰਸ਼ਤਵੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਇਸ ਹਥਿਆਰ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਵਿਰੋਧੀ

ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਹੋਇਆ ਮੰਨ ਕੇ ਜਿੱਤ ਦਾ ਪਰਚਮ ਲਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ ਮਹੱਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮੁਕ ਹਿੰਸਾ ਵਿਰੋਧੀ ਲਿੰਗ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨਤ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਦੇਹ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਚੌਥਾ, ਕਾਮ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਆਪੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਇਆ ਸਮਝਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਪੰਜਵਾਂ, ਕਾਮ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਸਾਮੰਤੀ ਅਤੇ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪੇ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਔਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਛੇਵਾਂ, ਕਾਮੁਕਤਾ ਪੁਰਸ਼ਵਰਤੀ ਹਉਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਾਮੰਤੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦਾ ਚਿਹਨ ਹੈ। ਅਧੀਨ, ਸੋਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਧਿਰ ਇਸ ਕਾਮੁਕ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਸਾਮੰਤੀ ਤਾਕਤ ਅੱਗੇ ਸਵੈ ਤੋਂ ਬਦਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਾਡੋ ਵਿਜੈ ਦੁਆਰਾ ਸੋਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਆਪਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲਾਡੋ ਦਾ ਸਿਰ ਮੁੰਨਾਉਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਚਿਹਨ ਹੈ। ਇਉਂ 'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਾਮੰਤੀ ਬਣਤਰ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਹਿੰਸਕ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜ ਕੇ ਉਸਦੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਚਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਚਾਰੂ ਘਰ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਕੰਮ, ਸਾਫ਼-ਸਫ਼ਾਈ ਆਦਿ ਲਈ ਨੌਕਰਾਣੀ ਸੀ। ਸੁੱਚਾ ਵੀ ਘਰ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਕੰਮ ਆਦਿ ਲਈ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਂਵਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਮੁਸਲਿਮ ਕੁੜੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸੁੱਚੇ ਨੂੰ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਾਮੰਤੀ ਬਣਤਰ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੁੱਚੇ ਤੇ ਚਾਰੂ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਚੋਰੀ-ਯਾਰੀ ਵਾਲੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਮੰਤੀ ਅਤੇ ਪਿਤਰਕੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਬਣਤ ਹੈ। ਗੁਰੋ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਜਿਸ਼ੀ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਵਿਜੈ ਦੀ ਟੂਣੇ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਨੂੰ ਸੁੱਚੇ ਨਾਲ ਨਰੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੁੱਚਾ ਚਾਹ ਕੇ ਵੀ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਪਰੰਤੂ ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਨੂੰ ਘਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਚਾ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਮਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਚਾਰੂ ਆਮ ਸੁਭਾਵਕ ਕੁੜੀ ਵਾਂਗ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਮੰਤੀ ਬਣਤਰ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਮਨ-ਚਿੱਤ ਤੋਂ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਬੰਦਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸੁੱਚਾ ਅਣਚਾਹਿਆ ਦਾਗ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਚਾ ਚਾਰੂ ਦੇ ਮਨੋਂ ਲਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੁੱਚਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮੰਤੀ

ਆਦਰਸ਼ ਵਜੋਂ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਇਮਾਨਦਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਚਾ ਵਜਦ ਵਿਚ ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਨਾਲ ਹਮਬਿਸਤਰ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵਿਭਚਾਰ ਨਹੀਂ, ਵਕਤੀ ਵਹਾਉ ਸੀ।

ਚਾਰੂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਗੁਰੋ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਪਰ ਜਵਾਨ ਚਾਰੂ ਤੀਹਾਂ ਨੂੰ ਟੱਪ ਗਈ, ਸਿਰ 'ਚ ਚਟਿਆਈ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਦੁਖਾਂਤ ਕਿ ਚਾਰੂ ਨੂੰ ਗੁਪਤਾਂਗ ਵਿਚ ਕੈਂਸਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਰੂ ਦੀ ਮਾਂ ਸ਼ਾਮੋ ਜਦੋਂ ਗੁਰੋ ਕੋਲ ਰੋਣਾ ਰੋਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਭੂਰਾ ਸਿੰਘ ਉਸਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲੱਭਣ ਲਈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਧਰਵਾਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਚਾਰੂ ਦੀ ਮਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਾਲੀ ਪਰੰਪਰਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਹੈ। ਸੁੱਚਾ ਚਾਰੂ ਲਈ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਸੁੱਚਾ ਸਾਮੰਤੀ ਬਣਤਰ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਕਾਇਦੇ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਮੰਤੀ ਸਮਾਜ ਆਮ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਲਈ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੋ ਸੁੱਚੇ ਨਾਲ ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਨੂੰ ਨਰੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸੁੱਚਾ ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਾਰੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਰੂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਸ਼ਾਮੋ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁੱਚਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਦੇ ਸਿਰ ਬਿਠਾਇਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਚਾਰੂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮੋ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਵੱਖਰੇ ਧਰਮ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਰੂ ਪਿੱਛੇ ਧਰਮ ਬਦਲਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਅੰਗ ਵੇਚ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਣ-ਪੱਤਣ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ।

ਚਾਰੂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਰਾਹੀਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੀਨ-ਧਰਮ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਰੜੇ ਬੰਧੇਜ ਨੂੰ ਉਸਾਰ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਟਿਲ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਚਾਰੂ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਾਮੰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਰਕੀ ਹੋਣੀ ਦੀਆਂ ਭਾਗੀ ਤਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਲਈ ਹੀ ਬਣੀਆਂ ਹਨ। ਚਾਰੂ, ਲਾਡੋ ਜਾਂ ਰਸੋਈਆ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਹੀ ਅਰਥਪੂਰਨ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸਾਮੰਤੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ

ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਹ ਸਾਮੰਤੀ ਹਉਂ ਲਈ ਭਾਰ ਬਣਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੁਖਾਂਤਕ ਹੋਣੀ ਭੋਗਣ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚਾਰੂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਸਾਮੰਤੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਸੰਜੀਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਚਾਰੂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਮੰਤੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦੇ ਬੇਕਿਰਕ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਬੇਕਿਰਕੀ ਸਾਲਾਂ ਬੱਧੀ ਰਸੋਈਏ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਾਂਗਰੀ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਤੋਰਨ ਨਾਲ ਹੋਰ ਗਹਿਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਇਕ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵੇਰਵੇ ਵਜੋਂ ਸਿਰਜ ਕੇ ਭਾਰਾ-ਗਉਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਵੇਰਵੇ ਸਾਮੰਤੀ ਬਣਤਰ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਿੰਸਕ, ਅਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਬਿਰਤੀ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

—5—

'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰਿਆਸਤੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਲੱਗਭੱਗ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਫ਼ ਕਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਅੰਦਰਲੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼, ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਤਣਾਵਾਂ ਦਾ ਉਹ ਸੂਖ਼ਮ, ਸੰਕੇਤੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਸਿਰਜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਤੰਦ ਨੂੰ ਸਮਝ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਤੰਦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਬੱਝਣਾ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਭਾਉਣਾ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚਾਹਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਚ ਉਸ ਯੁੱਗ ਦਾ ਧਰਾਤਲ ਕਿਵੇਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਕੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸੁਹਜਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕਿਵੇਂ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲੇਖਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ 'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਦਿੱਖ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੀ

ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਉਹ ਸਾਮੰਤੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਭੋਗੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਦੁਖਾਂਤਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸਿਆਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਿਆਸਤੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਗੁਣਾਤਮਕ ਫਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਸਤੀਵਾਦ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਹਿਰਦ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਫ਼ਰਤ ਪਰਾਈ ਸੱਤਾ ਦੀ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਠਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਕਤਾ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਿਆਸਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਮੰਤੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ ਖੰਡਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਿਰਜੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਵੇਂ ਤਣਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਠੱਠੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਇਸ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਅਸਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਪਰੰਪਰਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਤਣਾਓ ਉਸ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹਨ ਜੋ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਅਵਚੇਤਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਦੇ 'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਸਾਰ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਮੰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਦੇ 'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸਮਝਣਯੋਗ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਢਲਦਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ? ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਭਾਵੇਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਕਥਾਕਾਰ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਬਣਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਵੱਜੋ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਕਈ ਬਿਰਤਾਂਤ ਚੱਲਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਚੌਤਰਫ਼ੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਆਭਾਮੰਡਲ ਦੀ

ਪ੍ਰੇਤ-ਛਾਇਆ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਦਿੱਤਪੁਰੇ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਮੰਤੀ ਬਣਤਰ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬੱਝਵਾਂ ਅਤੇ ਇਕਾਗਰ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਪਾਤਰਾਂ ਜਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਹਵੇਲੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਸਾਮੰਤੀ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਨੰਜਾ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ ਜਾਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਆਏ ਰਫੂਜੀ ਵਿਰਕਾਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ। ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਥਾ ਅੰਦਰ ਸਿਰਜੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਰੂਪ 'ਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੁਗਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਹੀ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਸਿਰਜੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜੀਵਨ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੇ ਰੂਪ ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਜੀਵੰਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਨੰਨ੍ਹਾ ਨਾਥ ਦਾ ਅਲੱਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ, ਗੁਰ ਕੌਰ ਸਾਮੰਤੀ ਹਉਂ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਦਮਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਦਮਨ ਕ੍ਰਿਤ ਧਿਰ ਦਾ ਉਬਲਦਾ ਹੋਇਆ ਬਦਲਾ ਲਊ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ, ਠੱਠੀ ਦਾ ਜਾਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ, ਕਲਿਆਣੀ ਅੰਦਰ ਠਕੁਰਾਇਨ ਬਣਨ ਦਾ ਲਲਸਾਇਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ, ਆਦਿ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਰੰਪਰਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹਨ।

ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਦਾ 'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਨਾਟਕੀ ਜੁਗਤ ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਕਥਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੀ ਸਗੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਪਲਟ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਨਾਟਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਚੇਤੰਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਨਹੀਂ, ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸੰਵਾਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਬਣਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਅੰਦਰ ਪਲ ਪਲ ਬਦਲਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਸਾਜਿਸ਼ੀ ਤਰਕੀਬਾਂ ਆਦਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਸਨਸਨੀ ਜਾਂ ਜਾਸੂਸੀ ਦਿੱਖ ਦਿੰਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ,

ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਮੰਤੀ ਬਣਤਰ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਉਹ ਅਲਾਮਤਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਮੰਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ 'ਇਤਿ ਕਥਾ' ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਬਣਤ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦਾ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ' ਦਾ ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਰਿਆਸਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਰਿਆਸਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਸਾਮੰਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਖੜੋਤ ਟੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਕਥਾਕਾਰੀ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਚਿੰਤਨੀ ਕਥਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਗਗਨਮੁਖੀ ਉਡਾਣ ਭਰਦਾ ਹੈ।

—o—